

MEDENİYET TASAVVURUMUZ: MADDEYE HAYAT VEREN MÂNÂ

Our Envision of Civilization: The Meaning That Gives Life to Matter

Ali AKDOĞAN¹

ÖZ: Medeniyet, insanlığın ulaştığı birikimi ifade eden bir anlam dünyasına sahiptir. Bu anlamda, tarih boyunca dünyada farklı toplumların kurduğu, kurumsallaştırdığı ve geliştirdiği farklı medeniyetler hayat bulmuştur. Bu çerçevede dünya insanlık tarihinde en genel anlamda üç tür medeniyet tasavvurundan söz edilebilir. Birincisi madde merkezli; ikincisi, mânâ öncelikli; üçüncüsü ise madde ve mananın birlikteliği diğer deyişle maddeye anlam ve şekil veren bir düşünceye dayanmaktadır. Bu çalışma, yukarıda belirtilen medeniyet tasavvurlarını teorik çerçevede kısaca ele alıp değerlendirmeyi hedeflemektedir. Bu bağlamda maddeci medeniyet tasavvurları ile mana öncelikli medeniyet tasavvurlarının insanlığı huzura ulaştıramadığı; buna karşılık maddeye anlam veren ve onu insanlığın faydasına kullanacak mana öncelikli bir medeniyet tasavvurunun anlamı üzerinde durulmaktadır. Bu düşünceden hareketle İslam medeniyet tasavvurunun anlam ve önemi belirtilmeye çalışılmaktadır..

Anahtar Sözcükler: Medeniyet, Tasavvur, Madde, Mânâ, İslam.

ABSTRACT: Civilization has a sense of meaning that expresses the accumulation of humanity. In this sense, throughout history, different civilizations which have been founded and institutionalized and developed by different societies have come to life. In this context, in the history of humanity, three kinds of civilization can be mentioned in the world in the most general sense. The first is substance centered; second, meaning first; the third is based on a combination of matter and meaning, in other words, a concept that gives meaning and form to the material. This study aims to briefly consider and evaluate ideas of civilization mentioned above in the theoretical framework. In this context, the concept of materialistic civilization and the concept of meaningful preferential civilization cannot reach humanity; on the other hand, the one which is emphasized is the significance of the conception of preferential civilization in the sense that it gives meaning to the material and uses it for the benefit of mankind. Considering this idea, we are trying to give meaning and importance to the conception of Islamic civilization..

Keywords: Civilization, imagination, matter, meaning, Islam.

¹ Prof. Dr. Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Din Sosyolojisi Anabilim Dalı, ali.akdogan@erdogan.edu.tr

Hakemli Araştırma Makalesi Peer-reviewed Research Article		
Başvuru Submission	Kabul Accept	Yayın Publish
12.12.2017	30.12.2017	30.12.2017

GİRİŞ

Kavram olarak medeniyet, “Arapça’da şehir anlamına gelen ve müdûn köküne dayanan medîne isminden Osmanlı Türkçe’sinde türetilen medeniyet kelimesinin, kök itibarıyla ‘yönetmek’ ve ‘mâlik olmak’ anlamları da bulunan deyn (dîn) masdarıyla ilişkili olduğu da ileri sürülmüştür. Medenî (medeniyete) ve medînî ise ‘şehre mensup olan, şehirli’ manasına gelmektedir” (Kutluer, 2003: 296). Medeniyet kelimesi tarih boyunca kültürden kültüre farklı adlarla anılmasına rağmen, ifade ettiği anlam bakımından benzer özellikler göstermektedir. Bu anlamda “medeniyet teriminin düşünce tarihi boyunca kazandığı anlamların ortak noktası şehir hayatının sosyal, siyasal, entelektüel, kurumsal, teknik ve ekonomik alanlarda mümkün kıldığı birikim, düzey ve fırsatları ifade ediyor olmasıdır (Kutluer, 2003: 296). Dolayısıyla medeniyet, bir milletin sahip olduğu maddi ve manevi unsurları geliştirmesi sonucu ulaşılan ya da elde edilen bir düzeyi ifade etmektedir. Ancak tarih boyunca her milletin medeniyet anlamında bir düzeye ulaşamadığı da aşikârdır. Burada hemen şunu da ifade edelim ki medeniyet, “insanlığın ulaştığı birikimi ve gelişmişlik düzeyini ifade ettiği gibi bu düzeyin Batılı toplumlarca kaydedildiği telakkisiyle zaman zaman Modern Batı medeniyetiyle özdeş anlamda kullanılmaktadır” (Görgün, 2003: 298). Aslında evrensel bir anlam ve muhtevaya sahip olan medeniyet kavramı, özel anlamda Batı medeniyeti şeklinde anlaşılmaktadır.

Bir toplum ve bir millet için medeniyet kurmak ve onu geliştirmek akşamdan sabaha olacak bir iş değildir. Bu, her şeyden önce doğal olarak belli bir zamanı, emeği ve çabayı beraberinde getirmektedir. Zaten medeniyetler zamanla oluşan ve gelişen bir özelliğe sahiptirler. Aslında medeniyet belli bir birikimi ifade etmektedir. Bu noktada bir millet, kendi kültürel değerleri çerçevesinde dünyadaki gelişmeleri de takip ederek evrensel anlamda kazanımlar elde eder. Bu kazanımlar, o toplumda imkânlar olarak ortaya çıkar. Zaten medeniyet, bir anlamda kendi kendine yeterli olma aşamasına gelme şeklinde de düşünülebilir. Böylece medeniyet hem varlığını devam ettirme hem de evrensel gelişmeleri takip etme imkanı elde eder.

Medeniyetin oluşması, gelişmesi ve kendini yenilemesi zamanla ilişkilidir. Zira maddi ve manevi alanlarda gelişme belli bir zaman almaktadır. Tabi bu süreçte medeniyet kurma yolunda olan millet ya

da milletlerin evrensel anlamda yeni gelişmeleri de takip ederek kendilerini yenilemeleri de gerekmektedir. Zira medeniyet denilince bir toplumun, “evreni bir bütün olarak anlamak ve yorumlamak için çağlarında her türlü bilgiye el atmaları ve onları genel bilgi ve kültüre katarak felsefelerini yapmış olmaları” (Atay, 1989: 115) anlaşılmaktadır. Bu anlamda medeniyet, belli bir milletin kendi kültürel değerleri üzere gelişmesi, yenilenmesi ve diğer millet ve medeniyetlerden de istifade ederek büyümesi anlamına gelmektedir. Ancak bu süreç yaşanırken medeniyetlerin temeli olarak kabul edilebilecek her toplumun, kendine ait bir değerler sistemi yani kültürü bulunmaktadır. Dolayısıyla insanlar bu kültürel değerler üzerinden hareketle gelişmek, ilerlemek ve bir medeniyet kurmak isterler. Tam da bu süreçte, kültürlerin dokusu/yapısı medeniyete de şekil verir. Bu anlamda maddeyi önceleyen kültürler, maddeci bir dünyanın; mistik hayatı önemseyenler mistik boyutlu/içerikli bir dünyanın; diğer taraftan, maddeye şekil verici bir mânâ dünyasını önceleyen kültürel sistemler ise kendilerine göre bir medeniyet oluşturur, geliştirmeye çalışır ve devamlılığı hususunda gayret ederler. (Daryal, 2015: 139-169).

a. Maddeci Medeniyet Tasavvurları

Medeniyet kavramı, insana belli bir imkânı hatırlatmaktadır. Bu, en genel anlamda gelişmişlik düzeyi olarak düşünülebilir. Belki gelişme ile medeniyet arasında böyle bir ilişkinin kurulması doğaldır. Zira medeniyet girmiş denildiğinde, gündelik hayatın hemen her alanında belli bir gelişme ve ilerlemeden söz edildiği anlaşılabilir. Aslında medeniyet, bunu da içermektedir. Ancak medeniyeti salt maddeye ve maddi gelişmişlik düzeyine indirgemek ve böyle anlamak, herhalde eksik anlamak ve ona eksik anlam vermek olur. Bu anlamda maddi gelişmişlik düzeyi, elbette medeniyet anlamında bir göstergedir. Mistik anlayışlar bağlamında da değineceğimiz üzere, medeniyeti salt mistik diyebileceğimiz bir düşünceyle ifade etmek ve bu anlamda temellendirmeye çalışmak da anlamlı durmamaktadır. Fakat evrensel anlamda bakıldığında, medeniyetlerin en önemli göstergelerinden birisi, maddi alanda yapılp-edilenler olarak hayata yansımaktadır. Elbette diğer sosyal, kültürel ve dini unsurlar da bu medeniyette etkin rol almışlardır. Ancak gündelik hayata bakıldığında maddi unsurların daha ön plana çıktığı görülmektedir.

Medeniyet kavramının ifade ettiği anlamı ve bunun arka planını anlamadan yoksun olanlar açısından medeniyet, belki maddi unsurlardaki gelişmeler olarak düşünülebilir. Zira maddeci medeniyetlerin hayata yansımaları da bu şekilde olmuş ve olmaktadır. Zaten maddeci dünya görüşüne dayalı medeniyetlerin oluşum ve gelişmeleri, böyle bir zihni arka plana dayanmaktadır. Bunun tarihi tezahürleri, başlangıcından günümüze, öyle görülüyor ki geleceğe uzanan bir zihni yapıyı oluşturmaktadır. Bu zihni yapının da en temel dayanağı akılcılık olarak ifade dileyebilir. Bu noktada akıl ile akılcılık ayrımına bir nebze değinmek gerekir. Zira akıllı olmak ve akıllı kullanmak ile akılcılığın aynı şey olmadığını da bu bağlamda belirtmiş olalım. Akıllı olmak ve akıllı kullanmak, hayatı, olgu ve olayları ve aynı zamanda sosyal, kültürel ve dini değerleri anlamaya çalışmak şeklinde ifade edilebilecekken; akılcı olmak (akılcılık) hemen her şeyin ölçüsünün akıl olduğu ve aklın dışında diğer deyişle aklın almadığı hiçbir şeyi kabul etmeme şeklinde düşünülebilir (Bolay, 1997: 7-12; Cevizci, 2003: 12-13). Bu çok ince bir noktadır. Öyle ki bu düşünce sistemi, “evreni bir bütün olarak düşünce yoluyla yorumlamayı, bireysel ve toplumsal yaşamı aklın ilkelerine göre düzenlemeyi amaçlayan tavır” (Cevizci, 2003: 13) olarak bilinir. Bunun yansımaları, gündelik hayatta ve medeniyet kurma sürecinde insanların bakış açlarına ve buradan hareketle sosyal hayatta yapıp-etmelerine yön verir.

Hayata, olaylara ve gelişmelere madde merkezli bakış açısı elbette bazı kazanımları beraberinde getirmektedir. Hatta bazı değil pek çok maddi kazanım sağlamakta ve ortaya da madde öncelikli bir insan ve toplum hayatı çıkmaktadır. Böylece madde yığılmakta, belli noktalarda yoğunlaşmakta ve maddi bir şekil ve görünüm almaktadır. Öyle ki ilerleyen süreçte madde, hayatı kuşatmakta ve insan, maddenin adeta kölesi konumuna düşmektedir. Belki bu süreçte, maddeyi evirip-çeviren insan ve onun yapıp-etmeleridir. Ancak zamanla madde, öyle bir hal almakta ki adeta kendisine şekil veren insanı kuşatmakta ve insan maddenin esiri olmaktadır. Bu anlamda dünyanın bazı bölgeleri, maddi anlamda yoksun ve yoksul düşerken; bazı bölgeleri, maddenin doyumuna ulaştığı ve adeta madde medeniyeti olarak insan ve toplumların hayatını tehdit eder olmuştur. Bu noktada maddeyi biriktiren ve onunla kuşanan insan da mutlu olmakta, diğer taraftan ondan yoksun kalan ya da bırakılan insan da

mutlu olmamaktadır. Belki bu söylenenler abartı gibi düşünülebilir. Basit ve yüzeysel bir bakışla düşünüldüğünde, sanki madde temel unsur olarak görülmekte ve maddesiz hayat düşünülememektedir. Burada ortaya çıkan sorun, insan ve toplumların hayatını maddenin anlamsız kuşatması, diğer bir deyişle ipek böceğinin kozasını örmesi misali, insan, maddeyi biriktireyim derken o maddenin içerisinde/hâkimiyetinde esir olmakta ve böylece ölüm fermanını imzalamaktadır. Bunun en somut ve açık kanıtı, Protestanlığın insanlığa tavsiye ettiği dünya görüşü ve insana aşırı dünyevileşme tavsiyesidir (Erbaş, 2015). Buna bağlı olarak da ortaya mutsuz ve umutsuz bir insan yığını çıkmakta, sonuçta intiharların en çok görüldüğü kitle meydana gelmektedir (Fromm, 2016: 91-115; Sümer, 2015: 79-150).

Maddeci dünya görüşüne sahip medeniyetler, maddeyi öncelikledikleri, merkeze aldıkları ve hedefledikleri için maddeye ulaşmaları ve onu elde etmeleri daha kolay olmuştur. Bu düşüncede olanlar, her şeyi bu dünyadan ibaret gördükleri ya da bu dünyayı merkeze aldıkları için bunun doğal sonucu olarak maddi ve teknik anlamda bir hayli yol almışlardır. Aslında bu düşünce, bireyden topluma, toplumdaki millete ve devletlere hemen her kesimde belli oranda bulunmaktadır. Ancak maddeye verilen önem ve yüklenen anlam ne derece güçlü olursa, ona ulaşma da o oranda fazla olmaktadır. Hal böyle olunca maddeyle olan ilişki de bir hayli artmakta ve bunun doğal sonucu olarak madde, insan ve toplum hayatının en temel olmazsa olmazı haline gelmektedir. Buna bağlı olarak da bu dünya görüşünde bulunanlar, hemen her şeyi maddi yani dünyevi bir perspektifle değerlendirmeye çalışmaktadırlar. Bunun sonucu olarak artık insan da maddi bir varlık olarak algılanmakta ve maddeyle olan ilişkisi çerçevesinde muameleye tabi tutulmaktadır. Buna çarpıcı bir örnek olması bağlamında şu tartışma dikkat çekicidir: “Hiç şüphe yok ki, bazıları, İngiliz basınında birkaç yıl önce yaşanan bir tartışmayı hatırlayacaktır. Tartışma konusu olan sorun şuydu: türünün en mükemmel örneği ve dolayısıyla yerine başkasının yerleştirilemeyeceği ünlü ve çok güzel bir Grek heykelinin bir bebekle aynı odada bulunduğunu, odanın bir anda alevler içinde kaldığını ve yalnızca ya çocuğun ya da heykelin kurtarılmasının mümkün olabileceğini farzedin. Hangisini kurtarırdınız? Zeki, birikimli ve iyi mevkilerde olan çok sayıda insanın bu soruya verdikleri cevabın, heykelin kurtarılması, bebeğin

kaderine terk edilmesi gerektiği şeklinde bir cevap olduğunu bugün gibi hatırlıyorum. Onların böyle bir cevap vermelerinin temelini ve gerekçesini oluşturan argüman şuydu: her gün milyonlarca bebek dünyaya geliyor; eski Grek sanatının şaheserlerinin yerine yenilerini yerleştirebilmek imkansızdır. İşte bu, puta tapıcılığın en son ve en gelişkin örneğini oluşturan yaklaşımı veya tutumu, hiçbir Müslümanın benimseyebilmesi mümkün değildir.” (Pickthall, 2011: 10).

Her insanın maddeyle az ya da çok ilişkisi vardır. Ancak dünyevileşme olarak tanımlanan düşünce ve zihniyette olanlara göre her şey bu dünyada gerçekleşmekte ve hayat maddi olandan ibaret algılanmaktadır. Tabii bu düşünceyi besleyen ve bu zihniyetin oluşmasını sağlayan bazı temel değerler bulunmaktadır. Bu anlamda içerisinde bulunulan kültür, din, sosyal şartlar ve diğerleri, insanların hayata bakış açılarını şekillendirmektedir. Hayata sadece madde perspektifinden ibaret bakan bir zihin ve dünya görüşü, bunun doğal sonucu olarak medeniyetini ve onun temelini de madde üzerine bina edecek ve ona göre şekillendirecektir. Maddeci dünya görüşüne sahip bir zihin, insan dahil her şeyi menfaate göre değerlendirir ve çıkarı merkeze alır. Bunun sosyolojik yansımaları, toplumsal yapının huni şeklini yani toplumun büyük çoğunluğunun altta, yukarıya doğru çıkıldıkça zenginliğin arttığı bir görünüm sunar. Maddi anlamda da zaten madde ve bunun sosyal dağılımı belli merkez ve ülkelerde yoğunlaşma şeklinde hayata yansır. Diğer taraftan lüks, konfor, tüketim, ihtiyaçtan fazla mala sahip olma, varlık göstergesi olarak insan hayatına yansır. Aslında burada dikkat çeken diğer bir husus, sahip olmak ile olmak (bkz. Fromm, 2017) arasındaki farkta yatmaktadır. Sahip olma duygusu, maddeci medeniyet tasavvurlarının zihni arka planını oluşturmaktadır. Dünya insanlık tarihinde öne çıkan ve hatta dünyayı tehdit eden kimi medeniyetler (mesela Roma), bu anlamda, Batı'nın geçmişte Haçlı Seferleriyle, günümüzde Orta Doğu'yu modernleştirme adına tüm yapıp-etmeleri maddeci medeniyetin sosyolojik yansımaları olarak ortaya çıkmaktadır (bkz. Edisyon, 2009). Maddeci medeniyet tasavvuru her şeyden önce biriktirmeyi ve sahip olmayı temel felsefe olarak kabul etmektedir (bkz. Sezen, 1996). İnsan ve toplumlar sahip olma duygularını tatmin etme noktasında eğer değerlerle kendilerini sınırlandırmazlarsa veya sınırlandıramazlarsa ortaya acımasız/merhametsiz bir sonuç çıkar. Tarihte ve günümüzde

medeniyet adına ortaya çıkan ancak dünyanın belli bölgelerini maddi anlamda refaha kavuştururken diğer bölgelerini sömüren tutum ve davranışlar, bu düşünce ve tasavvurun bir sonucu olarak yansımaktadır (bkz. Şeriati, 1987). Bu noktada önemli olan, maddeye nasıl, hangi şartlarda, ne şekilde ve ne kadar sahip olma konularında belli değerlerin olması ve medeniyet kurma yolunda tüm bu yapıp-etmeler aynı zamanda o medeniyetin paradigmaları olarak hayata yansımalıdır. Öyle ki maddeci dünya görüşü, ölçsüzlük ve kuralsızlık olarak hayata yansımış ve yansımaktadır. Bu düşünce ve tasavvur, sosyal hayata insanların gündemine, karşıtlıklar ve kutuplaşmalar olarak yansımış ve yansımaktadır. Hâlbuki medeniyet denilen olgu, insanlığın evrensel değerleri olarak hayata yansımak ve özelde, o medeniyeti kuran millete; genelde ise tüm insanlığa ışık olarak yansımak durumundadır. Bu noktada eğer medeniyet denilen gerçeklik, kimilerine konfor ve bolluk olarak yansıyor; kimlerinin hatta çoğunluğun, varlığını ve imkânlarını tehdit olarak algılayorsa, işte bu noktada medeniyetin hangi temel argümanlara dayandığını sormak ya da sorgulamak gerekir. İşte maddeci medeniyet tasavvur ve algılarının böyle bir kuşkuyla beraberinde getirdiği söylenebilir.

Medeniyeti salt maddi imkânlar alanında gelişme olarak düşünürsek, bu madde odaklı/merkezli ve insanı ve onun değerlerini dışarıda bırakan bir anlam ifade eder. Hâlbuki medeniyet, madde ile manayı bir bütün olarak ifade etmelidir. Bu bağlamda dünya insanlık tarihinde çok farklı medeniyetlerden söz edilebilir. Öyle ki bugün Batı medeniyetinde olduğu gibi kimi medeniyetler, akıl ve maddeyi merkeze aldıklarından dolayı madde medeniyeti/materyalizm şeklinde hayat bulmuştur. Bununla beraber bazı medeniyet tasavvurları ve uygulamaları da sadece mana ya da mistik bir düşünce üzerine bir anlayışı gerçekleştirmeye çalışmışlardır. Örneğin Hint düşünce yapısının kısmen de olsa bu bağlamda olduğu söylenebilir (Eliade, 2017). Ancak medeniyet denildiğinde aslında madde ile mana bütünlüğünü kapsayan bir anlam dünyası daha gerçekçi ve insani olarak ortaya çıkmaktadır (Daryal, 2015). Tam da bu noktada salt maddeye dayanan düşünce yapılarının ve bunlara bağlı hayata yansıyan uygulamaların, hem insanı/insanlığı mutlu kılmadığı hem de evrende olumlu ve yaşanabilir anlamda bir düzene imkân sağlamadığı aşikârdır. Bugünden bakıldığında eğer maddeci dünya görüşü, insanlığa huzur

ve mutluluk getirseydi ve maddeyi insanın emrine vermiş olsaydı, herhalde insanlık, dün olduğu gibi bugün de ciddi sorunlarla karşı karşıya kalmazdı. Bunun açık göstergesi, geçmişte maddeci dünya görüşünün ve medeniyet algısının neden olduğu savaşlar, dünyayı kan gölüne çevirmiştir. Bu düşüncenin ve bu düşünceye bağlı medeniyet algısının bugün de önemli ölçüde etkili olduğu ve küreselleşme şeklinde hayata yansıdığı ve insanlığın aynı şekilde trajedilerle karşı karşıya kalmasına neden olduğu görülmektedir (Gürsoy ve Çapçoğlu, 2007).

Madde üzerine kurulmuş ve hayata yansımış bir medeniyet tasavvuru, hem kendi insanını hem de dünya insanlığını mutlu etmediği/edemediği gibi sorunların daha da artmasına neden olmaktadır. Madde merkezli medeniyet tasavvuru, her şeyden önce, kendi insanını mutlu etmemiştir. Nihayetinde insanın madde ile olan ilişkisi belli bir düzeydedir. Öyle ki karnı doyan insan başka şeyler isteyektir. Yani maddenin son noktası bulunmamaktadır. Eğer insan, her şeyi salt maddeden ibaret görür ve bunun peşinde koşarsa, buna ne insan ömrü yeter ne de insan, ruhen belli bir doyuma ulaşır. Zaten materyalist düşünceli insan ve toplumların yaşadıkları sorunların temel sebebi, bu noktada düğümlenmektedir. Diğer taraftan bu düşünce, diğer milletlere, bölgelere ve medeniyet tasavvurlarına da ciddi zararlar vermektedir. Şöyle ki her şeyden önce maddeci dünya görüşüne sahip insanlar, kendi ülke ve bölgelerinde sahip oldukları maddi imkânlarla yetinmedikleri için yeni hazlar ve hızlar peşinde koşmaktadırlar. Bu da o tür medeniyet algısına sahip olanlarda doyumsuzluğa neden olmaktadır. Böylece başkalarının elindeki imkânları da almak ve onları bir şekilde sömürmek istemektedirler. Bunun acı gerçeklikleri, tarihi süreçte yaşanmış, görülmüş ve bugün de bütün hızı ve şiddetiyle sürmektedir. İşte maddeci dünya görüş eksenli medeniyet anlayışları, insanı mutlu etmemektedir (Garaudy, 2017).

Bununla beraber maddeyi önceleyen medeniyet tasavvurlarının insan ve topluma sağladığı önemli imkânların olduğunu da belirtmek gerekir. Bu, toplumumuzdaki ifadesiyle, *yiğidi öldür hakkını ver* düşüncesi çerçevesinde değerlendirilebilir. Öyle ki insan ve toplumlar, elbette medeniyet kurma yolunda maddeyle hemhal olmak durumundadırlar. Ancak bu hemhalklık, madde ve onun insana sağladığı

fayda düzeyiyle sınırlı olmak durumundadır. Diğer taraftan insan ve toplumlar ve bu bağlamda devletler, kendi maddi imkanlarıyla ihtiyaçlarını karşılamak ve bunlar üzerinde bir gelişme sürecine girmeleri gerekmektedir. Elbette diğer millet ve ülkelerle belli düzeylerde işbirliği, dayanışma ve yardımlaşma sürecine girebilirler hatta girmeleri gerekir. Ancak bu süreçte başka milletlerin maddi imkânlarını haksız yere almak, kullanmak ve onları hak mahrumu durumuna düşürmek herhalde medeniyet kurma ile örtüşmemektedir. İşte tam bu noktada milletler, medeniyet yolunda ilerlerken, sözü edilen bu değerlere bağlı olmayı bir ideal haline getirmelidirler. Yoksa başka milletleri mağdur etmek ve o mağduriyetler üzerine medeniyet inşa etmek, medeniyet olarak algılanmamalıdır. Kendi toplumsal gerçekleri ve imkânlarıyla değişim, dönüşüm ve gelişme arayışında olmak, bir millet için övünç kaynağıdır. Bu anlamda hemen her millet, gelişmek ve ilerlemek ister. Bunu yapabilmek için maddeye de gerekli önemin verilmesi ve maddenin kendi şartlarında insanın kullanımına sunulması medeniyetin bir göstergesidir. Bunu yaparken de maddeyi tahrip etmeden, ontolojik varlığına uygun değerlendirmek yine medeniyet algısıyla doğrudan ilişkilidir. Aslında bu, insanın, insana, maddeye/evrene bakışı ve yaklaşımıyla da ilgilidir (Akdoğan, 2011).

b. Mistik Medeniyet Tasavvurları

İnsanın manevi bir boyutunun olduğu bir gerçekliktir. Ancak her insan manevi ihtiyaçlarını kendince bir yol ve yöntemle karşılamaktadır. Buna bağlı olarak toplumların da manevi diyebileceğimiz bir sosyal dünyaları söz konusudur. Yani toplumların inandıkları, değer verdikleri, kutsallık atfettikleri bir dünya vardır. Dolayısıyla toplumların oluşum, gelişim ve ilerleyen süreçlerinde söz konusu bu kutsallar varlıklarını hissettirmekte ve toplumların yapıp-etmelerinde etkili olmaktadır. İşte mistik medeniyet tasavvurları derken sözünü ettiğimiz budur. Öyle ki bu kutsal değerler kimi insan ve toplumlarda en temel ve odak noktada bulunmakta, dolayısıyla hemen her şeyi etkilemekte ve insanların gündelik hayatlarını şekillendirmektedir. Tabii bu noktada kutsal denilince neyin kast edildiğinin de iyi anlaşılması gerekir. Bu da insandan insana, toplumdan topluma farklılaşan bir değerdir.

Kutsal kavramı, bir anlamda maddi olanın dışında ve ötesinde, gizemli, soyut olanı ifade etmektedir. Her insanın kutsal olana az ya da çok belli oranda bir ilgisi ve alakası vardır. Bu ilgi ve alaka da insanın gündelik hayatında kendini açığa vurur. Yani kişi inandığı bir değer uğrunda bazı tutum ve davranışlarda bulunur. Daha önce de ifade ettiğimiz üzere insanın kutsala bakış açısı ve yaklaşım tarzı hayatını şekillendirmede de etkili olmaktadır. Öyle ki bazı kutsal anlayış ve inanışlar, maddeyi diğer deyişle dünyayı olabildiğince dışarıda bırakan bir inancı öğütlemektedirler. Mesela Budizm ki onun kurucusu Budha, bir tas bir hırka anlayışını temel yaşam felsefesi olarak görmekte ve Nirvana'ya ulaşmayı bir gaye olarak göstermektedir. Dolayısıyla dünyevi anlamda bir şey hedef olarak görülmemekte ve gösterilmemektedir (Nakamura, 2010: 109-112). Aslında Budizm, Maniheizm, Brahmanizm gibi dini öğretiler mistik anlam ve içerikli öğretiye sahiptirler. Bu öğretilerin insanlara sunduğu öğütler ve inanç unsurları daha çok manevi bir anlam taşımaktadır. Böyle olunca o insanların maddeyle olan ilişkileri de zayıflamakta ve anlamını kaybetmektedir. Tabi bu öğretilerin kendilerine göre sunduğu ve öğütlediği yaşam biçimi, mitler, rüyalar ve gizemler olarak hayata yansımakta ve insanlar bu tür öğretilerin takipçisi olmaktadır. Gizemli ve mitler çerçevesinde bir inanç ve dünya görüşüne sahip olan insanların da yapıp-etmeleri herhalde bu doğrultuda bir anlam taşıyacaktır. Zaten tarih boyunca da hep böyle olmuştur. Belki bunlar maddi öğeler olarak insanlık hayatına yansımamış ama mistik/manevi değerler olarak hep var olmuştur (Eliade, 2017a). Bugünden bakıldığında da hem tarihi süreçte hem de günümüzde bir olgu ve yaşanan bir gerçeklik olarak insanların hayatlarında görülmektedir. Hatta modern dünyanın yaşam biçiminden bunalan insanların bir sığınma, çare arama ve kendilerini gerçekleştirme arayışı olarak hayata yansımaktadır. Bu bağlamda Yoga, modern bir yaşam biçimi olarak bugün dünyanın hemen her yerinde az ya da çok insanların hayatlarında görülmektedir (Eliade, 2017a: 52-62).

İnsan ve toplumların tarih boyunca hak ya da batıl mutlaka bir şeye inandıkları bir gerçekliktir. İnanma duygusu fitri olduğuna göre bunun bir şekilde doyurulması gerekmektedir. İşte bu istek, insanı anlam arayışına sokmuş ve bu isteğini bir şekilde karşılamıştır. Bu bağlamda kutsallık adına karşımıza iki olgu çıkmaktadır. Bunlardan

birisi Hz. Adem'den bu yana İlahi din olarak insanlığa sunulan ile diğer insanların kutsallık/inanç adına kendi buldukları ya da uydurdukları dinlerdir. Mistik dinler ve bunlara dayalı oluşturulmaya çalışılan medeniyetlerden kast ettiğimiz de bu tür dini inançlara dayalı olanlardır. Tabii mistik dünya geniş ve tanımlanamaz bir soyut alana karşılık geldiği için adeta atışın serbest olduğu bir alan olarak insanların hayatlarında yer bulmuştur. Bunlar da karşımıza dinler tarihi çerçevesinde daha önce de değinmeye çalıştığımız üzere Budizm, Maniheizm, Brahmanizm, Şintoizm, Mecusilik, Eski Mısır ve Eski Amerikan dinleri ve onların mistik tasavvurları ile hayata yansıyan boyutları şeklinde görülmektedir. Bunlar dinler tarihinin konuları olarak bilinen ve değerlendirilen inanç unsurlarıdır. Bu dinlerin elbette kendilerine göre bir inanç, ibadet ve toplumsal boyutları bulunmaktadır. Ancak tarih boyunca bu dinlerin sosyal hayata yansımalarında bir takım hatta bazılarında örneğin Budizmde mistik algı ve yaşam daha ön plana çıkmıştır. Dolayısıyla dünya insanlık tarihinde bu tür dinlerin güçlü olduğu toplumsal doku ve yapılarda mistik medeniyet tasavvurları daha belirgin olmuştur. Öyle ki bu dinlerin hayata yansımaları bağlamında bir takım mitler, rüyalar ve gizemli haller bir gerçeklikmiş gibi insanları derinden etkilemiş ve insanlar bunlar üzerine ya da bunlara dayalı bir algı ve anlayışla dünyalarını şekillendirmeye çalışmışlardır.² Bugünden bakıldığında bunların çağdaş inançlar olarak, modern dünyanın mitleri; diğer taraftan arkaik gerçeklikler olarak da, ilkel geleneklerde cennet özlemi, ilkelerde duysal deneyim ve mistik deneyim, göğe yükselme ve uyanıkken görülen rüya simgeciliği, büyüü uçuş, Buddha'nın yedi adımı, Kutsalın tezahürü, Mana ve gücün tezahürü, güçlü tanrılar, büyüü ateş, yeryüzü ana ve kozmik hiyerogamiler, gizemler ve tinsel diriliş gibi başlık ve konular çerçevesinde hayat buldukları gözlenmektedir.³

Hak din olarak bilinen ve tarihi süreçte İbrahimi gelenek olarak diğer deyişle Millet-i İbrahim geleneğine sahip olan ve tarihe Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam olarak yansıyan İlahi din geleneğinde de mit, gizem, rüya bağlamında mistik bir anlayış, algılayış ve gelenek oluştuğu görülmektedir. Zira Yahudilik ve Hıristiyanlık zaten böyle

² Mistik tecrübe ve bunun yansımaları ile ilgili geniş bilgi için bkz: Ünal, 2012.

³ Bu konularla ilgili geniş bilgi için bkz: Eliade, 2017a.

bir bozulmanın ve değişimin sonucu, ontolojik yapısından uzaklaşmış ve farklı şekil ve haller almış, özgün özelliklerini kaybetmişlerdir. Bu bağlamda çok farklı Yahudi ve Hıristiyan ekol ve mezheplerinin olduğu da görülmektedir. Bugün de özellikle Hıristiyanlığın Protestanlık, Katoliklik ve Ortodoksluk ana kollarına bağlı çok farklı alt kollarının/gruplarının olduğu aşikârdır. Dolayısıyla tüm bu alt kolların da kendilerince farklı inanç, anlayış ve yaşayışlarının olduğu bilinmektedir. İşte mistik anlamda da yansımaların olduğu bir gerçekliktir. Diğer taraftan İslam dini bağlamında da bazı dini grup ve ekollerin oluştuğu ve bunların tarihi süreçte mistik bir anlam ve boyut taşıdıkları ve dolayısıyla insan, evren ve Allah ilişkilerini bu çerçevede değerlendirdikleri görülmektedir. Bunların da mistik anlamda bir aşırılık olduğu ve din anlayışlarını mistik bir yöne doğru kaydıkları söylenebilir. Hatta bu bağlamda *dünyadan el etek çekme* şeklinde özetlenebilecek bir dünya görüşünü hayat felsefesi haline getirdikleri söz konusudur. Elbette İslam'ın manevi alana yönelik bir öğretisi boyutu vardır. Hatta İslam, dünyadan ahirete doğru bir insan hayatını ideal ve bir gerçeklik olarak göstermekte ve insana tüm yapıp-etmelerinin ahirete yönelik bir anlam taşımasını da öğütlemektedir. Ancak diğer taraftan *dünyadan da nasibini unutmama* (Kasas 28/77) diyerek bir dengeden de söz etmektedir. Bu bahsi üçüncü alt başlığımızda daha derinlemesine ele alacağız. Burada İslam anlayışı ve yaşayışı konusunda eksik ve aşırı bir anlama kaymanın insanı nereye götüreceğine kısmen değinmiş olduk. Zira bu ciddi bir sorundur. Bu aynı zamanda İslam toplumlarının insan, evren ve Allah arasında sağlıklı bir ilişki kuramamaları olarak sosyal hayata yansımaktadır. O nedenle İslam'ı doğru okumak, doğru anlamak ve doğru yorumlayarak hayatımıza uygulamak gerekir. Bu, her şeyden önce belli bir kültürel düzeyi ve anlayışı da beraberinde getirmektedir. Din anlayışı ve yaşayışı sağlıklı bir temele dayanmadığı sürece çok farklı alanlara kaymak mümkündür. Hıristiyanlığın Protestanlık kolu, nasıl ki dünyevileşme sürecine girerek; Katoliklik kolu, dünyayı boş vererek iki farklı kolda ya da yolda aşırılığa sürüklendiyse, İslam anlayışı konusunda da böyle bir tehlike her zaman söz konusudur. Böyle bir anlayış ve yaşayış, İslam medeniyetinin kuşatıcı olma boyutundan ayrılma ve heterojen bir anlayış ve yaşayışa yönelme sorunu olarak karşımıza çıkar. Bunun dün olduğu gibi bugün de sorun olma

durumu her zaman bulunmaktadır. Hatta İslam coğrafyasında kimi dini grupların böyle bir anlayış ve tutum içerisinde oldukları inkâr edilemez bir gerçekliktir. Diğer taraftan maddeci dünya görüşünün de İslam coğrafyasında kimi insan ve gruplar tarafından idealize edildiği söylenebilir. Bu da benzer şekilde bir sapma olarak nitelendirilebilir (Edisyon, 2009).

Mistik inanç ve anlayışta olanlar, dünyayı yani maddeyi dikkate almaksızın bir medeniyet arayışına girmektedirler. Buna *dünyayı boş verme ve aldırma* olarak da bakılabilir. Belki bu, insan ve onun mana dünyasıyla ilgili bir derinlik ve yoğunluk olarak da düşünülebilir.⁴ Bu noktada Hristiyanlığın Katoliklik anlayışı örnek verilebilir. Öyle ki Katoliklik, ahiret öncelikli bir inanç, düşünce, anlayış ve yaşayışı öncelemektedir. Hal böyle olunca dünya, ikinci planda kalmakta ve dolayısıyla madde ihmal edilmektedir. Buna bağlı olarak da rutin dünyevi işler aksamakta ve eksiklikler oluşmaktadır. Haliyle maddi anlamda gelişme trendi yakalanamamaktadır. Bunun diğer din ve anlayışlarda da örnekleri görülebilir. Buna karşılık Hristiyanlığın Protestanlık ekolü dünyayı incelemekte ve dünya/madde merkezli bir anlayışla hayata ve olaylara yönelmektedir (Weber, 1985). Onun içindir ki dünyada Protestanların yaşadığı semt ve bölgeler daha gelişmiş ve konforlu bir görünüm sunmaktadır. Görüldüğü üzere medeniyet algıları insanların bakış açıları ve yaklaşımlarıyla yakından ilişkilidir. İşte birisi boş verirken, diğeri olabildiğince kutsallaştırmakta ve odaklanmaktadır. Bütün bunların sonucu da denge kaybolmakta ve çarpık bir anlayış ve buna bağlı çarpık yaşam biçimleri ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda ahirete öncelik veren Katoliklerde intihar oranları daha az olurken Protestanlarda bu oran daha yüksek olmaktadır. Ancak diğer taraftan da Katolikler ise daha yoksun ve mağdur bir hayat yaşamak durumunda kalmaktadırlar. Yani iki uç nokta ortaya çıkmaktadır. Hâlbuki ideal olan, insan, evren ve Allah ilişkisi bağlamında ölçülü ve dengeli bir hayat ve medeniyet algısı daha anlamlı gözükmemektedir (Sümer, 2015: 79-150; ayrıca bkz. Waardenburg, 2007: 351-354).

⁴ Örneğin Budizm'e dayalı yaşanan ve şekillenen hayat anlayışı böyle bir medeniyetti tasavvur ettirmektedir. Bu bağlamda bkz: Nakamura, 2010; Eliade, 2017: 152 – 182; Yamı, 2012.

c. Maddeye Hayat Veren Mânâ Boyutlu Medeniyet Tasavvurları

Medeniyet kurmak bir gereklilik ise o halde bu nasıl olmalı ki insan, toplum, millet ve devletler bu oluşumdan huzur bulsun ve dengeli bir hayat yaşayabilsinler. Aslında medeni olmak insanla ilişkili bir kavramdır. Bu anlamda medeni olmak, insan, evren ve Allah arasında sağlıklı bir ilişki kurmak olarak anlaşılabilir. Zira evren, kendi içinde varlıklar hiyerarşisine sahip bir konumdur. Bu noktada insan, evrenin en temel varlığı ve varlıklar hiyerarşisinin en üst noktasında bir konuma sahiptir. Buradan bakıldığında insan, varlıklar arasındaki yerine, diğer değişle yaratılışına uygun hareket etmek durumundadır. Eğer insan, yaratılışına uygun hareket eder ve yapması gerekenleri insani değerler çerçevesinde yaparsa, ortaya ideal bir insan yaşamı çıkar. Bu da sosyal hayata medeniyet anlamında insani değerler olarak yansır. Herkesin bu şekilde davrandığı sosyal ortamlarda hayat, anlamlı, yaşanabilir ve belli bir düzeni ifade eder. Bu noktada insanların yapıp-etmeleri iki boyutlu bir anlam dünyasına sahiptir. *Birincisi* ki bize göre hayatın en temel boyutu, sosyal içerikli tutum ve davranışlardır. Bu tür tutum ve davranışlar, hayata yön veren ve insan davranışlarını şekillendiren bir anlama sahiptir. Zira insanın evrenle olan ilişkisi en temelde bakış açısı ve yaklaşım tarzlarına göre değişmekte ve şekillenmektedir. Dolayısıyla insanın bakış açısı ve yaklaşım tarzlarını da inandığı değerler, kültürel unsurlar, sosyal şartlar ve kendine ait dünyası oluşturmaktadır. Bu da söz konusu insanın zihniyet dünyası olarak belirlemekte ve hayata bir zihniyetin yansımaları şeklinde geçmektedir.

İnsanın sosyal hayatla olan *diğer yönü* teknik ve maddesel bir anlam taşımaktadır. Daha önce de ifade ettiğimiz üzere, insanın zihniyet dünyası maddeyle olan ilişkilerinde son derece önemlidir. Zira her insan, kendi değerler dünyasına göre hayata anlam ve şekil vermeye çalışmaktadır. Bu süreçte alet yapan insan, kendi ihtiyaç ve şartlarına göre hareket etmektedir. İnsana belli bir aleti yapmayı ve maddeye şekil vermeyi öğütleyen de her şeyden önce zihniyet dünyası olmaktadır. Dolayısıyla medeniyet denilen ve bir kültürün dışı dönük yüzü olarak ifade edilebileceğimiz boyut da daha çok bu alanlarda hayat bulmaktadır. Her ne kadar medeniyet, insanlığın ortak yönleri üzere bir anlam ve şekilde yansısı da en temelde her medeni-

yet, kurucularının zihin dünyalarını temsil etmektedir. Bu anlamda medeniyetler, belli dünya görüşleri olarak insanlık hayatında yer almış ve varlıklarını sürdürmüşlerdir. Buradan bakıldığında her medeniyetin kendine özgü bir kültür ve zihin dünyası bulunmaktadır. Eğer bu zihin ve kültür dünyası, insan, evren ve Allah arasında ontolojik anlamda bir anlam içeriyorsa, medeniyetler insanlığa huzur ve konfor sağlayıcı olarak yansımışlardır. Aksi takdirde kuruldukları felsefeler üzere bir dünya inşa etmeyi hedeflemektedirler. Örneğin maddeci bir temele dayanan materyalist zihniyetli medeniyet çabaları, insanlığa huzur ve konfor getirme yerine huzur ve konforu tehdit eden bir hâl almışlardır (Sezen, 1996: 167-278). İşte İbn Haldun'un, medeniyeti bir bozulma şekli olarak ifade ettiği yön belki de bu olsa gerektir.

İbn-i Haldun ve bazı sosyologlar medeniyeti bozulma olarak da tanımlamaktadırlar (İbn-i Haldun, 2004, II: 507-510). Zira medeniyet, doğal şartları değiştirmek ve bugünkü ifadesiyle kentleşmek, yapılaşmak ve maddi imkanları dönüştürmek şeklinde bir anlam ifade etmektedir. Ancak bugünden bakıldığında medeniyet denildiğinde insani değerlere uygun bir yaşam akla gelmektedir. İşte bu noktada medeniyeti doğru anlamak, tanımlamak ve insana hizmet eden, onun ruh ve beden yapısını koruyan bir yaşam biçimi şeklinde algılamak gerekir. Zira yukarıda bahsettiğimiz üzere insanın salt maddi yönünü ön plana çıkarıp, manevi/ruhsal yönünü ihmal eden bir medeniyet algısı, eksik ve sorunlu bir insan tipi ortaya çıkarmaktadır. Bunun için de her şeyden önce ontolojik anlamda insan, evren ve Allah arasında var olan ilişkiyi zedeleden geliştirici bir anlayışla medeniyet tasavvurunda bulunmak gerekir. Böylece bir yandan insan, ruhsal ve bedensel anlamda huzur ve mutluluğu yakalarken, diğer yandan evrenin ontolojik varlık düzeni tahrip/tarumar edilmeden ve en önemlisi de insan-Allah ilişkisi zedelenmeden ki bu zedelenme insan cihetinden bir zedelenmeyi ifade etmektedir, yapılmalıdır. Bu aynı zamanda denge üzerine değişme, gelişme ve ilerleme ve böylece bir medeniyet kurma şeklinde hayata yansır. Bunu başarmak sanıldığı kadar kolay olmamakla beraber, sanıldığı kadar da zor değildir. Nihayetinde evrenin aktör varlığı insandır. İnsan, akli sayesinde düşünerek ve idrak ederek neyi, nasıl ve ne şekilde yapacağını tasarlamak ve böylece ideal bir medeniyet kurma peşinde koşmalıdır. Peki,

insan salt akli ile ideal bir medeniyet kurabilir mi? Elbette kurabilir ancak bu medeniyet, eksik ve sorunlu bir medeniyet olarak küresel dünyayı etkiler. Burada aklın anlamsızlığı gibi bir düşünce akla gelmemelidir. Söylemek istediğimiz, ahlaki ve insani değerlere bağlı, diğer deyişle ilhamını ve yol göstericiliğini değerlerden alan bir akılla medeniyet tasavvurunda bulunmak ve değerler eksenli bir medeniyet ihya⁵ etmektir. Değerlerin ışığında/aydınlığında ilerleyen bir akıl, insana, evrene ve Allah'a karşı daha anlamlı düşünce, tutum ve davranışlarda bulunabilir. Bu yaklaşım, küresel dünyada daha anlamlı bir medeniyet olarak hayata yansıyabilir. Zira böyle bir medeniyet tasavvuru ve uygulamaları, insana saygıyı ve onu yaşatmayı, varlığı yaratılış gayesine uygun kullanmayı ve Allah'a karşı da itaati önemsemektedir. Dolayısıyla bu anlayış ve buna bağlı gelişmeler, her konuda ölçü ve denge üzere bir sonuç olarak insanlığın karşısına çıkar. Takdir edilmelidir ki her konuda ölçülü ve dengeli olmak, aynı zamanda hayatın ontolojik varlığıyla da uyumlu yaşamayı beraberinde getirmektedir. Böylece köleleştirilmeyen bir insan, tahrip edilmeyen bir evren ve nankörlük yapılmayan bir Allah anlayışı ortaya çıkar. Başka bir deyişle, insanı mutlu edecek, evreni geliştirecek ve Allah'ı razı edecek bir medeniyet tasavvuru ve ihyası, küresel dünyada kök salmaya başlar. Medeniyet tasavvuru noktasında geline bu düzey, aynı zamanda insanlığın huzur ve mutluluğa açılan kapısı, diğer deyişle çıkış kapısı olarak ifade edilebilir (bkz. Garaudy, 2016).

Medeniyet, daha çok bir milletin ya da bir kültürün dışa dönük, evrensel boyutu olarak hayata yansıdığına göre kapsayıcı özellikler taşıması gerekir. Diğer deyişle medeniyet değerleri tüm insanlığa ait ortak unsurlar olarak bilinir. Hal böyle olunca medeniyetin tüm insanlığa huzur ve mutluluk getiriyor olması gerekir. İşte bu bağlamda medeniyet adına ortaya konulan her ne ise insanların faydasına olması beklenir. Hâlbuki maddeci medeniyet algı, tutum ve

⁵ İhya ile inşa arasında bir farkın olduğunu belirtelim. Zira bir şeyi ihya etmek, daha önce var olan ya da kurulan bir şeyi yeniden geliştirme, canlandırma ve hayata yeni şekli ile sokmak anlamlarına gelirken; inşa ise bir şeyi yeniden yapma şeklinde düşünülmektedir. Medeniyet kurma bağlamında bakıldığında Müslümanların hatta dünya insanlığının tarihte medeniyetler kurdukları ve dolayısıyla medeniyetlerin tarihi geçmişlerinin olduğu aşikârdır. Bugün özellikle İslam medeniyeti bağlamında bir medeniyet ihyasından söz etmek sanki daha anlamlı gözükmemektedir. İhyâ ve İnşâ bağlamında İslâmî konularda yapılmakta olan tartışmalarla ilgili olarak bkz: Sifil, 2015.

uygulamalarında madde öncelikli bir sonuç ortaya çıkmakta ve buna bağlı olarak kimi insanlar maddi imkânlarla kavuşurken, büyük çoğunluk ya da bir kısım insanlar bu medeniyet gelişmesinden ciddi anlamda mahrum kalmakta ve hatta mağdur olmaktadır. Diğer taraftan mistik dünya görüşünü benimseyenler ya da bu düşüncede olarak hayatı yaşamaya çalışanlar ise bir anlamda dünyadan el etek çekmiş, maddeyi dışlamış ve maddeye karşı kötümser bir anlayışla hayatı yaşamaya çalışmaktadırlar. Hâlbuki madde ve mana arasında dengeyi diğer deyişle dünya ve ahiret arasında denge kuran medeniyet tasavvuru ki o İslam medeniyetidir, insanlık için son derece anlamlı ve önemli bir insan ve toplum hayatı ortaya koymaktadır.

İslam medeniyetinin dinamikleri teorik olarak Kur'an ve Sünnet'e dayanmakta ve oradan hareketle insan, evren ve Allah arasında anlamlı bir ilişki boyutu göstermektedir. İslam medeniyetinin en anlamlı ve örnek boyutu bizzat Hz. Peygamber'in hayatında ve yaşadığı dönemde ortaya konulmuş ve insanlığa da kıyamete kadar örnek olacak temel insani öğretiler olarak sunulmuştur. Bununla beraber tarih boyunca, bütün eksikliklerine rağmen, Müslümanların medeniyet adına ortaya koydukları, her şeyden önce insanı merkeze alan ve insanın daha müreffeh bir hayat yaşamasını önemseyen bir muhtevaya ve anlama sahiptir. Tabi bu noktada İslam medeniyeti her şeyden önce Allah'a iman esaslı bir dünya görüşünü esas alır ve oradan hareketle varlıklar hiyerarşisinde en temel ya da evrende en üst düzeyde insanı görür. Bununla beraber hayvanlar, bitkiler ve diğer varlıklar da Allah'ın yarattıkları olarak anlam bulur. Bu bağlamda evrende yaratılan hemen her şeyin insana hizmet amaçlı yaratıldığı düşüncesinden hareketle, bir medeniyet tasavvuru oluşturulur ve medeniyet adına yapılanlar bu tasavvurdan hareketle hayata geçirilir. O nedenle İslam medeniyeti, insanı önemseyen, ona anlam ve değer veren, onu yaşatmayı ve geliştirmeyi temel gaye edinir. Bakıldığında İslam medeniyet tarihi, insan öncelikli bir karakterde gelişmiş ve hayat bulmuştur (Barthold ve Köprülü, ts.). Bu noktada insan, ırkından, renginden, cinsinden dolayı bir ayrıma ve ötekileştirmeye de tabi tutulmamıştır. Hatta farklı din ve inançlardan insanlar can, mal ve varlık güvencelerini Müslümanların buldukları ortamlarda güvenceye almışlardır. Örneğin Nazi Almanya'sından ve İspanyolların zulmünden kaçmak zorunda kalan Yahudiler Müslümanların yaşa-

dığı İstanbul gibi yerlere göç etmek durumunda kalmışlardır (Kalın, 2007: 89-105; 2016: 155-247).

İslam medeniyeti, maddeyi insanın hizmetinde kullanmayı inancının bir öğüdü olarak görür. Bu medeniyete göre maddenin belli bir yeri ve anlamı vardır. Zira *dünyadan da nasibini unutma ilahi öğretisi* insana (Müslümana), maddeye değer ve anlam vermesini, onun yaratılışına uygun şekilde kullanılmasını öğütler. Diğer taraftan da bu medeniyet insana, manevi bir anlam, düşünce ve bakış açısı öğütlemetedir. Zira dünya hayatının faniliğinin yani maddeyle/dünyayla olan ilişkisinin bir gün son bulacağını bildirmektedir. Ancak evrenle olan ilişkisini anlamlandırabilmek diğer deyişle kazananlardan olabilmek için bu dünyada yapıp-etmelerinin Allah rızasına uygun olmasını ve hatta kendisinden sonra da devam edebilecek şekilde insani hizmetlerde bulunması gerektiğinin bilincinde olmasını tavsiye etmektedir. Zaten bir Müslümanı diğerlerinden/ötekilerden ayıran en temel düşünce tam da bu noktada yatmaktadır. Zira İslam inanç ve düşünce sisteminde, Müslümanları bağlayan temel değerler vardır. Yani “bağlayıcılık söz konusudur. İnsanın ihtiras ve araçlarına, gerçek sınırlar (hududullah/Allah’ın sınırları/hadler) empoze edilir. Bunlar, her Müslümanın eğer onlardan birini ihlal ederse, mutlaka saygı duymak ve hata içinde olduğunu beyan etmek zorunda olduğu sınırlardır. İşte bunlar, insanların ve ülkelerin haklarının teminatları, korunak/lı alanlarıdır.” (Pickthall, 2011: 192). Zira “İslam medeniyeti, manevî alandan, büyük bir başarıyla ve son derece insanî bir şekilde uygulanan ve zamanla kaldırılan köle sistemine kadar insan düşüncesinin ve eyleminin her alanını ihata eden bütünlüklü bir sistemdir.” (Pickthall, 2011: 66). İslam medeniyet tasavvurunda, “sorumsuz güç, sorumsuz zenginlik, sorumsuz yönetim ya da her tür sorumsuzluk biçimleri gibi fikirler yoktur. Güç ve zenginlik, insanın Allah’a karşı beyan ve kabul edilen sorumluluğuyla sınırlanır ve bunların kullanım biçimleri, şer’î hukukta açıkça izah edilmiştir.” (Pickthall, 2011: 192). İşte bundan dolayıdır ki, “Avrupa’nın, Hıristiyan olmayanların hepsini yok etmenin dini bir görev olduğunu düşündüğü bir zaman diliminde, İslam medeniyetinin yüzyıllar boyunca, Müslümanlar tarafından Hıristiyan’a, Yahudi’ye, Mecusi’ye, Hindu’ya, Budist’e ve Konfüçyanist’e hoşgörüsüyle yaklaşılmasını, bütün farklı dinlere mensup toplulukların Şeriat’ın koruması altına

alınmasını, hatta saygı duyulmasını sağlayan itici güç, her zaman en mükemmel şekilde uygulanamasa da işte bu sınırlardı / hadd'lerdir." (Pickthall, 2011: 194). İslam'ın doğuşundan günümüze Müslümanların tarihi sürecine kısaca/genel olarak bakıldığında, insana saygının, değer vermenin, maddi ve manevi ihtiyaçlarının karşılanması konusunda her türlü fedakârlığın yapıldığı aşikârdır. Zira İslami öğretiler, insana değer vermeyi, onun Allah'ın yarattığı en kıymetli varlık olduğunu ortaya koymakta ve dolayısıyla ona karşı insanlık dışı hiçbir hareket tasvip edilmemekte bilakis insani ve ahlaki olan öğütlenmektedir. Tabii Müslümanların tarihinde de insan haklarına aykırı ve İslami değerlerle örtüşmeyen tutum ve davranışlar kimi zaman yaşanmış ve halen de - kısmen de olsa - yaşanıyor olabilir. Unutulmalıdır ki her toplumda hatta medeniyette bir takım yanlışlıklar olabilir. Ancak genel anlamda bir karşılaştırma yapıldığında Müslümanların medeniyet adına ortaya koydukları toplumsal yapılarda insanların daha huzurlu ve konforlu bir hayat yaşadıkları aşikârdır (Davutoğlu, 2016: 73-246).

Bir medeniyetin insani anlamda ideal olabilmesi için her şeyden önce ahlaki değerleri temele alması gerekir (Durant, 1996: 79-116). Ahlak öncelikli olmayan bir medeniyet, maddi ya da mistik anlamda uçlarda bir anlam taşır. Her ne kadar maddi unsurlar medeniyetin göstergesi olarak ön plana çıksalar da maddeye şekil ve anlam katan, insanın ona bakış açısı ve bu bakış açısına göre onu işleme, şekillendirmesi ve oluşturmasıdır. Dolayısıyla oluşan ve ortaya çıkan maddenin şekillenişinde zihniyet temel değerler dizisi olarak kendini göstermektedir. İşte bu anlamda ahlaki ve insani değerler, maddeye şekil veren ve zihniyeti oluşturan öğretilerdir. Bu noktada İslam dininin inanç, ibadet ve ahlaki öğütleri, insan, evren ve Allah arasında ontolojik anlamda dengeli bir yapıyı öğütlemektedir. Buradan hareketle tarih boyunca Müslümanların bütün eksikliklerine rağmen ortaya koymaya çalıştıkları medeniyet unsurları söz konusu bu öğütlere dayanmaktadır (Şulul, 2011). Şurası da bir hakikattir ki İslam medeniyeti, maddi ve manevi hayatı bir bütünün parçaları olarak görür ve hayatı kesinlikle seküler anlamda ayırarak/ parçalayarak anlamaya çalışmaz. Bu anlamda madde ile mana, ruh ile beden, dünya ile ahiret arasında yakın bir ilişkinin olduğunu bilerek ve onu anlamaya çalışarak hayatı kurgulamayı öğütler. Bu, aynı za-

manda, İslam'ın insana/Müslümana hayata ve olaylara nasıl bakması gerektiğinin yöntemini vermekte/öğretmekte/öğütlemektedir. Öyle ki İslam medeniyeti, din ile bilim arasında yakın bir ilişkinin olduğunu, bilim ve ahlakla birlikte hareket ederek köklü bir medeniyetin oluşturulabileceğini, geliştirilebileceğini ve sürdürülebileceğini tavsiye etmektedir (Nasr, 2015). Bu anlamda, İslam medeniyeti açısından tarihe bakıldığında bunun pratik örneklerini görmek mümkündür.

İslam medeniyeti ile maddeci ve mistik medeniyetler arasında ciddi farklar vardır. İslam medeniyeti insan başta olmak üzere her varlığa hak ettiği değeri ve anlamı vermektedir. Bu üç tür medeniyet arasındaki farkı Nedvî şöyle ortaya koymaktadır: “İnsan, ruh ve bedenden müteşekkil bir varlıktır. Aynı zamanda onun kalbi, akli, çeşitli duyguları ve organları vardır. İnsan denen varlık bu kuvvetlerin vücutta uygun ve ölçülü bir şekilde gelişmeleriyle ancak normal bir ilerleme kaydederek huzur ve refaha kavuşur, gerçek gıdasını alabilir. Sağlam bir medeniyet, ancak insanı kolay yollarla kemale erıştiren dini, ahlaki, akli ve bedeni ortama gereken önemin verilmesiyle kurulabilir. Tecrübeler göstermiştir ki, bu da ancak hayatın dizginlerinin ve medeniyet gemisinin dümeninin ruha ve maddeye inanan, ahlaki ve dini hayatlarında misal alınacak seviyeye ulaşan; faydalı ilimlerle mücehhez; akliselim sahibi, faziletli şahsiyetlerin eline geçmesiyle mümkündür. Eğer kilit noktalarına geçecek olan bu fertlerin inançlarında veya terbiyelerinde bir noksanlık bulunursa, bu noksanlık mutlaka medeniyetlerine de tesir eder. Neticede genişleyerek, çeşitli problemlerin ve türlü türlü durumların doğmasına yol açar. Eğer bir cemiyet madde, zevk, menfaat ve duyular aleminden başka bir şeye inanmaz; yaşadığı hayatın dışında bir hayata gönül vermez ve duyu organlarının gösterdiklerinden başkasına inanmazsa, haliyle böyle bir cemiyetin yapısı, prensipleri ve esasları medeniyetin şekline ve tabiatına tesir edecek ve onu kendi kalıbına dökecektir. Böylece insanlığın bir cephesi gelişirken, daha mühim olan diğer cephesi yok olup gidecektir. Bu tip bir medeniyet, kireç ve kiremit, yaprak ve kumaş, kurşun ve demir içinde parlak, harp sahalarında, muharebe meydanlarında, mahkeme salonlarında, eğlence yerlerinde ve sefahat alemlerinde büyük ilerlemeler kaydeder. Fakat bunun yanında, kalpleri ve ruhları öldürür. Kadının kocasıyla, çocuğun babasıyla, baba-

nın çocuğuyla, kardeşin kardeşe ve erkeğin arkadaşıyla olan bağlarını koparır, mahveder. Böylece medeniyet, dış görünüşü ve heybetiyle gözü dolduran, fakat kalbi, elem ve ıstıraplar içinde kıvranan, sıhhati bozulup dağılan şişman bir vücut haline gelir.

Eğer bir cemiyet maddeyi, inkâr eder veya maddi cepheyi ihmal eder; ruh, metafizik ve duyu organlarının ötesinden başka hiçbir şeye itibar etmez; maddi hayata cephe alır ve onu hor görürse, medeniyetin çiçekleri solar ve insanlığın enerjisi heba olur gider. Bu tip bir hayatın ağına düşen insanlar bir köşeye çekilip cemiyetten el etek çekmeyi veya çöllere düşmeyi şehirde yaşamaya, bekarlığı evliliğe tercih etmeye başlarlar. Vücudun hâkimiyetini zayıflatmak, ruhları temizleyip arındırmak için vücutlara olmadık işkenceler yaparlar. Madde diyarından ruh iklimine geçmek ve orada kemale ermek için ölümü hayata tercih ederler. Çünkü onların inançlarına göre kemal mertebesine maddi alemde erişilemez.

Neticede medeniyet, ölüm nöbetine yakalanır, şehirler harap olur, hayatın nizamı bozulur gider. Fıtrata uymayan böyle bir düşüncenin, bir gün ruh ve ahlaka önem vermeyen amansız bir materyalizmle alt edilip ezileceği bir gerçektir. Böylece insanlık gerileyecek, yerini aşağı arzulara ve yırtıcı hayvanlara dönmüş insanlara bırakacak veya ruhbanlığa boğulan böyle bir cemiyet, koyu materyalist bir cemiyetin saldırısına uğrayacak, zayıf olduğu için mukavemet gösteremeyecek, teslim bayrağını çekecektir. Yahut ta dünya işlerinin çözümünde ortaya çıkan birtakım güçlüklerle materyalizme veya liderlerine el açacak; siyasi meselelerinde onlara dayanacak, kendisi de ibadetler ve dini geleneklerle yetinecektir. Böylece din ile siyaset birbirinden ayrılacak, ruhi ve ahlaki değerler eriyip gerçek fonksiyonunu yitirecektir. Bu felaketin tabii bir uzantısı olarak din, beşer toplumundaki ve pratik hayattaki otoritesini kaybedecektir. Böylece hayatta hiçbir tesiri bulunmayan bir teori veya bir korkuluk haline gelecektir. Kelimenin tam anlamıyla hayat, büsbütün materyalizme kayacaktır. Telafi edilemeyen böyle bir boşlukla, kendi ırkının çocuklarına liderlik yapan bir millet, tarihte pek azdır. Çünkü medeniyet, azgın materyalizmle, ruhaniyet ve ruhbanlık arasında yığılır kalır. Bir türlü sancılardan başını alamaz.

Hız. Muhammed'in sahabeleri mümtaz şahsiyetlerdir. Çünkü onlar siyaseti, kuvveti, ahlaki ve diyaneti parçalanmaz bir bütün

olarak değerlendiriyorlardı. Dünya liderliğinin adayları bütün yönleriyle orada yetiştirilip hazırlanıyordu. Bir yandan çok az insana nasip olan ahlaki terbiye, erişilmez ruh yapıları ve nezih hayatlarıyla abideleşirken, öte yandan ruhun gıdalarıyla bedenin gıdalarını, üstün maddi istidatlarıyla geniş düşünce ufuklarını ayrılmaz bir bütün halinde birleştirerek milletleri ahlaki, ruhi ve maddi terakkinin şahikasına çıkarıyorlardı.” (Nedvî, 2015: 181-183).

Değerlerini İslami öğretilerden alan bir medeniyet tasavvur ve ihyası, dün olduğu gibi bugün ve gelecekte de insanlığa huzur ve mutluluk getirecektir. Her medeniyetin kendine göre olumlu ve olumsuz yönleri olabilir. Ancak İslam medeniyetinin Kur’an, Sünnet, icma ve rey eksenli medeniyet tasavvuru, insana, evrene ve Allah’a karşı sorumlulukların neler olduğunu ve nasıl davranılması gerektiğinin temel ölçülerini ortaya koymaktadır. Bu noktada, Hz. Peygamber’in (s) yaşadığı dönemde ortaya koyduğu İslami hayat tarzı, o günden geleceğe tüm insanlığın önünde güzel örneklikler sunmaktadır. Bugün, gerek İslam coğrafyasında, sevginin, saygının, kardeşliğin yeniden tesisi ve insanca ve Müslümanca bir yaşamın oluşması ve gerekse de küresel dünyada insan hakları, hukukun üstünlüğü ve evrensel normlar çerçevesinde bir yaşamın hayata geçmesi için özellikle Müslümanlar olarak bizlere büyük sorumluluklar düşmektedir. Bunu öncelikle ve özellikle Müslümanların içinde buldukları zor şartları ortadan kaldırmak ve insanca bir yaşamın hayata geçmesi için yapmak gerekmektedir. Ayrıca buradan hareketle, küresel dünyada da hak, adalet ve evrensel insani değerler çerçevesinde bir medeniyet tasavvurunun ve uygulamasının oluşmasına katkı sağlamak gerekmektedir.

Sonuç

Medeniyet, insanlığın yaşadığı zaman dilimi itibariyle geldiği son düzey/aşama olarak hayata yansımaktadır. Tabii bu düzeyin arka planında yani medeniyetin dayandığı kültürel bir yapının olduğu da unutulmamalıdır. Zira her medeniyet, kendi kültürel kodları üzere oluşur, gelişir ve şekillenir. Dolayısıyla kültürle medeniyet arasında da çok yakın bir ilişkiden söz edilebilir. Bu anlamda her medeniyetin dayandığı kültürel kodlar/yapılar farklı farklıdır. Zaten dünya insanlık tarihinde kurulan her medeniyetin kendine göre bir insan,

evren ve Allah tasavvuru olmuş yani kendi dünya görüşünü yansıtmıştır.

Medeniyetler, en genel anlamda maddeci dünya görüşüne, mistik denilen bir düşünce sistemine ve madde ile mana dengesine, buna dünya-ahiret dengesi de denilebilir, şeklinde bir tasnife tabi tutulabilir. Bu anlamda *maddeci dünya görüşüne dayanan*, materyalist de diyebileceğimiz, medeniyet tasavvur ve uygulamaları, maddeyi merkeze almakta ve ona göre bir sistemi ifade etmektedir. Bu düşünceye göre oluşan, gelişen ve hayat bulan medeniyetler, maddi anlamda daha görünür ve göze hitap eden bir takım unsurları içermektedir. Dolayısıyla bu zihniyetle kurulan medeniyetler, maddeye hem sahip olmayı hem de onu en ince noktasına kadar kullanmayı hedeflemişlerdir. Ancak burada unutulmaması ya da göz ardı edilmemesi gereken nokta, bu medeniyetin maddeye her şeyden daha fazla değer vermesi diğer deyişle maddeyi merkeze almasıdır. Hâlbuki maddenin merkeze alındığı bir medeniyet tasavvur ve tatbikatında, insan ve onun inandığı temel değerler ikinci sınıfa düşmekte dolayısıyla değerler olarak ifade ettiğimiz asıl unsurlar, maddeden de aşağı bir noktada kalmaktadır. Dünya insanlığının tarih boyunca yaşadığı sıkıntıların hatta bugün ve öyle görülüyor ki gelecekte de yaşanacak sorunların temel sebebi, maddeci dünya görüşü ve bunun dünyada etkili olması şeklindedir.

İkinci bir tür olarak ifade edebileceğimiz medeniyet tasavvuru ve uygulaması ise, mistik bir düşünce, inanç, anlayış ve yaşayışına dayanmaktadır. Bu tür medeniyet tasavvurları, maddeyi dışlayan, onunla ilişkisini mümkün olduğunca sınırlayan hatta ortadan kaldırmaya çalışan bir anlayışa dayanmaktadır. Bu anlayışı en güzel ifade edebilecek bir düşünce, Budizm'deki *bir lokma bir hurka* anlayışdır. Görüldüğü üzere maddeci medeniyet algısında ki bunun en tipik örneği, Hıristiyanlığın Protestanlık ekolünün Kalvenizm kolunda görülen, *biriktiriniz, biriktiriniz; zira ne kadar biriktirerseniz Tanrı sizden o kadar razı olur* inancı ve anlayışdır. Mistik medeniyet tasavvuru ile maddeci medeniyet tasavvuru arasındaki fark, birisi madde konusunda uçlarda yer alırken diğeri maddesizlik konusunda diğeri uçta yer almaktadır.

Hâlbuki *üçüncü bir tür* olarak ifade edebileceğimiz medeniyet tasavvuru, madde ve mana dengesine dayalı ki bunun en ideal ör-

nekliği İslam medeniyet tasavvurunda kendisini bulmaktadır, medeniyet tasavvurudur. Madde ile mana, ruh ile beden, dünya ile ahiret arasında bir dengenin kurulması; insan, evren ve Allah arasında ontolojik anlamda var olan ilişkinin en ideal anlamda hayat bulması, şeklinde düşünülebilir. Zira İslam medeniyeti, insan, evren ve Allah arasında yaratılışa uygun bir ilişki kurulmasını ve bunun en temelde inanç, ibadet ve ahlak olarak hayata yansımalarını öğütler. Bu, aynı zamanda varlıklar hiyerarşisinde en tepede olan insanın ilişkilerini de düzenlemesine imkân sağlar ve böylece insan, huzur ve mutluluğu yakalar. Öyle ki bu medeniyet tasavvurunda insan, bir yandan mana alemine, inanç, ibadet ve ahlaki yapısıyla yaklaşmaya çalışarak arınmaya, diğer taraftan da yaratılmış varlıklarla ilişkisini sürdürerek varlığını sürdürmeye ve aynı zamanda evreni imar etmeye çalışır. Bu sürece bağlı olarak zaten ortaya, insana/insanlığa huzur ve mutluluk verecek bir hayat çıkar. Bu medeniyet sisteminde her varlık ontolojik yapısına uygun kullanılacağından/ değerlendirileceğinden dolayı tahrip ve tarumarlar da yaşanmayacak, bilakis denge gözetilmiş ve düzenli bir sosyal ortam oluşmuş olacaktır. Bunun en güzel örneği ise bizzat Hz. Peygamber (s) tarafından hayata geçirilmiş ve bugün insanlığa bütün açıklığı ve yalınlığıyla örneklik teşkil etmektedir. Dolayısıyla maddeci ve mistik medeniyet algı, tasavvur ve uygulamalarından bunalan insanlığın, dün olduğu gibi bugün de en temel çözüm ve rahatlama ortamı, tasavvur edilecek ve hayata geçirecek mana ve madde dengesine diğer deyişle dünya ve ahiret dengesine dayalı İslam medeniyeti ile gerçekleştirilebilir.

Kaynakça

- Akdoğan, A. (2011). *Ahlak, Medeniyet ve İslam*. İstanbul: Pınar Yayınları.
- Atay, Hüseyin, (1989). “Medeniyet Tarihinde Yeni Bir İslam Medeniyeti”, *İslami Araştırmalar*. Cilt: 3, Sayı:3.
- Barthold, W., Köprülü, F. (ts.). *İslam Medeniyeti Tarihi*. Ankara: DİB Yayınları.
- Bolay, S. H. (1997). *Felsefi Doktrinler ve Terimler Sözlüğü*. Ankara: Akçađ Yayınları.

- Cevizci, A. (2003). *Felsefe Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayınları.
- Daryal, A. M. (2015). *Psiko-Sosyal Açıdan Medeniyetler ve Mesajları*. İstanbul: İFAV Yayınları.
- Davutoğlu, A. (2016). *Medeniyetler ve Şehirler*. İstanbul: Küre Yayınları.
- Durant, W. (1996). *Medeniyetin Temelleri* (çev. N. Muallimoğlu). İstanbul: Birleşik Yayınları.
- Edisyon. (2009). *Ortadoğu'da Modernleşme* (çev. G. Bayır). İstanbul: Mana Yayınları.
- Eliade, M. (2017). *Yoga* (çev. A. Berktaş). İstanbul: Alfa Yayınları.
- Eliade, M. (2017a). *Mitler, Rüyalar ve Gizemler* (çev. Cem Soydemir). Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Erbaş, A. (2015). *Hıristiyanlık'ta Reform ve Protestanlık Tarihi*. Ankara: DİB Yayınları.
- Fromm, E. (2016). *Özgürlükten Kaçış* (çev. Ş. Yeğin). İstanbul: Say Yayınları.
- Fromm, E. (2017). *Sahip Olmak ya da Olmamak* (çev. Aydın Arıtan). İstanbul: Say Yayınları.
- Garaudy, R. (2016). *İslam ve İnsanlığın Geleceği*. İstanbul: Pınar Yayınları.
- Garaudy, R. (2017). *İnsanlığın Medeniyet Destanı* (çev. C. Aydın). İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı.
- Görgün, T. (2003). "Medeniyet", *TDV İslam Ansiklopedisi*. Ankara: İSAM Yayınları.
- Gürsoy, Ş., Çapçioğlu, İ. (ed.) (2007). *Küreselleşme, Ulus-Devlet ve Din*. Ankara: Platin Yayınları.
- İbn-i Haldun. (2004). *Mukaddime* (çev. H. Kendir). Ankara: Yeni Şafak Yayınları.
- Kalın, İ. (2007). *İslam ve Batı*. İstanbul: İSAM Yayınları.
- Kalın, İ. (2016). *Ben, Öteki ve Ötesi*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Kutluer, İ. (2003). "Medeniyet", *TDV İslam Ansiklopedisi*. Ankara: İSAM Yayınları.

- Nakamura, H. (2010). *Budha* (çev. Z. Seyhan). Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Nedvî. (2015). *Müslümanların Gerilemesiyle Dünya Neler Kaybetti* (çev. A. Tırabzon ve M. Acioğlu). İstanbul: Kayıhan Yayınları.
- Nasr, S. H. (2015). *İslam'da Bilim ve Medeniyet* (çev. N Avcı, K. Turhan ve A. Ünal). İstanbul: İnsan Yayınları.
- Pickthall, M. M. (2011). *İslam Medeniyetinin Dinamikleri* (çev. Yusuf Kaplan). İstanbul: Külliyyat Yayınları.
- Sezen, Y. (1996). *Maddeci Felsefenin Çıkmazları*. İstanbul: İFAV Yayınları.
- Sifil, E. (2015). *İhyâ ve İnşâ*. İstanbul: Rihle Kitap.
- Sümer, N. (2015). *Dinlerde İntihar, Şehitlik ve Ötenazi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Şeriati, A. (1987). *Medeniyet Tarihi II*. Ankara: Fecr Yayınları.
- Şulul, K. (2011). *İbn Haldun'a Göre İslam Medeniyeti*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Ünal, M. S. (ed.) (2012). *Dini ve Mistik Tecrübe Yazıları*. Rize: STS Yayınları.
- Waardenburg, J. (2007). Protestanlık, *TDV İslam Ansiklopedisi* içinde. 34: 351-354. Ankara: TDV Yayınları.
- Weber, M. (1985). *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu* (çev. Z. Aruoba). İstanbul: Hil Yayınları.
- Yami, V. Ş. (2012). *Japonya'da Budizm*. Ankara: Doğu Batı Yayınları.